

Ганна КОЗАЧУК

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА І ДЕРИВАЦІЙНА
СТРУКТУРА ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ У
НАДБУЗЬКО-ПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ**

У статті проаналізовано лексико-семантичну й дериваційну структуру відносних прикметників у надбужько-поліських говірках української мови; визначено лексико-семантичні групи відносних прикметників; встановлено основні їх словотвірні типи та моделі творення. Для дослідження використано лексикографічні джерела та польові записи автора.

Ключові слова: надбужько-поліські говірки, лексико-семантичні групи, відносні прикметники, дериваційна структура, словотвірний тип, ад'єктивовані дієприкметники.

Дослідження поліського діалектного простору передбачає не лише вивчення мовних явищ, властивих власне поліському ареалу, але й особливості тих говірок, які мають спільні риси як для мовного континууму Полісся, так і для інших територіально-мовних утворень. До таких належать надбужько-поліські, або підляські говірки, поширені в басейні Західного Бугу до річки Нарев¹. Цей територіально-мовний масив у різних аспектах і в різний час був об'єктом вивчення не лише українських дослідників. У статті сучасного польського діалектолога Михайла Лесіва в хронологічному аспекті викладено історію дослідження підляських (надбужько-поліських) говірок перед Першою Світовою війною².

І пізніше означеного у статті М. Лесіва часу ці говірки теж були у полі зору дослідників, хоч детального монографічного опису їх ще немає. На сьогодні найповнішою лексикографічною працею, присвяченою цим говіркам, є „Матеріали до словника західнополіських говірок” М.М. Корзонюка³, яка, як зазначає у передмові до неї П.Ю. Гриценко, „дає відносно повне уявлення про

¹ Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – С. 203.

² Лесів М. Дослідження підляських говірок перед Першою Світовою війною // Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах. – Випуск 4. – Луцьк: Вежа, 2007. – С. 133-153.

³ Корзонюк М.М. Матеріали до словника західнополіських говірок // Українська діалектна лексика / Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 62-267.

склад і семантичну структуру лексики західнополіських говірок, а також частково про їх фонетичні, акцентуаційні та граматичні особливості”⁴. У „Матеріалах” представлена лексика не з усього західнополіського ареалу, а лише з південного регіону Волинського Надбужжя (52 населені пункти Володимир-Волинського та Іваничівського районів Волинської області), говірки якого на всіх мовних рівнях суттєво відрізняються від власне західнополіського діалектного мовлення. Ці відмінності наявні і в лексико-семантичній та дериваційній структурі прикметників загалом і відносних зокрема.

Фактичним матеріалом для статті послужила названа лексикографічна праця М.М.Корзонюка, залучені окремі лексеми, взяті з інших наукових джерел, а також з власних записів автора у селах Рядовичі, Риковичі, Павлівка, Щенятин, Соснина Нововолинського району Волинської області. У статті проаналізовано 107 лексичних одиниць.

У сучасних граматиках української мови та в довідниковій літературі⁵ основною рисою відносних прикметників визначено здатність виражати незмінні, сталі щодо міри вияву ознаки предметів через відношення до інших предметів або дій чи за належністю предмета особі (істоті).

У надбужько-поліських говірках є самотні відносні прикметники, різні за семантичними групами і в кількісному вияві. Вони виражають ознаку предмета за відношеннями:

1) до конкретних предметів: *гурушк|ув|атий* 1. У вигляді горошку (про узор на тканині), 2. ірон. кучерявий (105)⁶; *цигл|овий*, рідко ‘оранжевий’ (252); *граб|альний*: *граб|альний свід|арок* ‘свердло для просвердлювання дірок у граблях, щоб вставляти зубки’ (100); *луб|’їн|ий*: *луб|’їн|ий с|ані* (156) ; *пур|еб|ліна кус|а* ‘коса з викривленим від невмілого косіння лезом’ (210); *скибест|ий*: *скиб|еста рулл|є* (219); *тичн|ей*: *тичн|ей гур|ох* (238);

⁴ Гриценко П.Ю. Передмова до „Матеріалів до словника західнополіських говірок” М.М.Корзонюка // Українська діалектна лексика / Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 62.

⁵ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 150; 180-183; Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. I. – К.: Вища школа, 1972. – С. 251; 257-258; Сучасна українська літературна мова [За ред. А.П. Грищенка]. – К.: Вища школа, 1997. – С. 372-375; Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 489; Вихованець І., Городеньська К. Теоретична морфологія української мови. – К., Пульсари, 2004 – С. 127-129.

⁶ У дужках подано сторінки за „Матеріалами до словника західнополіських говірок” М.М. Корзонюка.

2) до абстрактних понять: *дзюр|евий* ‘дір’явий’ (148); *зупр|авський* ‘справжній’. Н|ащо мин|і діт|ечий р|овер – мин|і т|ато к|упить зупр|авського. (131); *фульг|овний*, Послаблений, ненатягнутий (про посторонки). В к|аруго п|устор|онке з|авше фульг|овній (248). (У польській мові *folga* означає послаблення, полегшення⁷); *пар|естий* ‘такий, який до пари’ (179); *танд|етний* ‘неякісний (про одяг, взуття)’ (У польській мові *tandeta* ‘дешеві речі поганой якості’⁸) (236); *насин|естий* ‘з візерунком у смужку’ (179); *тіл|естий* ‘блідорожевий; тілесний’ (238); *сиридухр|асний*: *сиридухр|асна нид|іля* ‘неділя, яка припадає на середину Великого посту’ (217);

3) до людини: *батькувн|ей* ‘вихований батьками’ (71); *люд|ечий* ‘належний людині’. Люд|ечий слід – пув|арха, а к|інський – гл|убокий. (157); *н|аський*, рідко ‘наш, тутешній’. То чулув|ік з н|аських люд|ей. (170); *пун|овий* ‘такий, як у попа’ (201); *сирут|еній* ‘належний сиротам’ (217); *хул|одний* ‘нерідний (про батька, матір, брата чи сестру)’ (251);

4) до тварини: *зуруб|еній*: *зурубеній цав|ей* ‘щавель горобиний’ бот. *Rumex acetosella* L. (105); *гл|евий* ‘жовто-сірої масті (про коня)’ (97); *зуруб|енює мулук|о* ‘пташине молоко’ (105); *луш|ечий* ‘лошачий’ (156); *мишакув|атий* ‘мишастий (про масть коня)’ (162); *шп|акуватий* ‘темно-сіро-коричневої масті (про коня)’ (262);

5) до рослини: *кап|усьній* ‘капустяний’. Н|аша баб|уня з|авше хліб пікл|е на кап|усьньому л|есьці. (136); *кун|иплий*, рідко ‘конопляний’ (148); *л|ісяний*, заст. ‘Зроблений з верболозу’, (155); *паш|естий* ‘добрий для корму (про солому)’. Сул|ома паш|еста, навп|іл с трав|ою. (181); *ядерн|ей* 1. ‘свіжий, ядренистий’. Тра вугурк|е вибир|ате р|ано, то вон|е б|удуть |ядерн|ей. 2. ‘повноцінний’. С пул|еглуї пшин|ещі ни б|уде |ядирного з|арна. (267);

6) до явища природи: *твалт|овний* ‘раптовий (про вітер, бурю)’ (96); *клатт|естий* ‘лапатий (про сніг)’ (139); *нав|альний* ‘густий, раптовий (про дощ)’ (166); *наг|альний* ‘раптовий’. Так|ей наг|альний віт|ир зирв|ався (166); *палючк|ей* 2. ‘обпалюючий (про вітер з морозом)’ (177); *пахн|юший* ‘пахучий’ (180);

7) до речовини, матеріалу, мінералу: *бархан|овий* ‘фланелевий’ (71); *диль|ований* ‘будівля, стіни якої викладені брусами чи дошками’ (108); *ідб|абний*, рідко ‘шовковий’ (132); *муцін|ей* ‘борошняний’. На карт|охлі ни бир|е муцін|ого мішк|а (165); *пуртін|ей* ‘пошитий з грубої тканини, мішк|овини’ (202);

⁷ Польско-русский словарь. Под ред. М.Ф. Розвадовской. – М., 1963. – С. 134.

⁸ Там же. – С. 625.

гранат|овий, рідко ‘темно-синій’ (100); *сирувць|овий*: *сирувць|овий бат|иг* ‘батіг, зроблений із сириці’ (217); *шв|абський*: *швабська сур|очка*, заст. ‘сорочка з фабричного полотна’ (259);

8) до місця: *буруз|енний* ‘запряжений з правого боку (про коня)’ (78); *криж|овий*: *криж|ова дур|ога* ‘роздоріжжя’ (143); *тут|айший* ‘тутешній’ (242);

9) до часу: *марцув|ей* ‘березневий’ (160); *сьвіт|ачний*, рідко ‘святковий (про одяг)’ (234); *сьв|ітней*, рідко. Те саме, що *сьвіт|ачний* (234); *триднь|овий*: *триднь|овий ґрунт*, іст., заст. ‘земельний наділ, розмір якого залежав від кількох днів роботи на ньому’ (240);

10) до числа: *пуїд|енчий* ‘одинарний’. Чи той шт|ापиль пуїд|енчий, чи пудв|ійний? (198); *рузчвирт|ований*, дієпр. до *розчвертув|ати* ‘розламати на частини’ (211).

11) Найчисельнішу лексико-семантичну групу становлять прикметники, що виражають ознаку за відношенням до дії (47 із 107). Серед них значно більше ад’єктивованих дієприкметників, які втратили здатність керувати непрямыми відмінками, тому не мають залежних слів, а самі стали залежними від іменників чи інших субстантивів, узгоджуючи свої граматичні форми із ними. Це переважно пасивні дієприкметники з типовими для них словотворчими афіксами: *дуст|ояний*, дієпр. до *дуст|ояте*: ‘Вжа мак дуст|ояний, м|ожна зр|ізуйте (113); *зам|еканий* ‘замкнутий’ (120); *зб|ятований*, дієпр. до *зб|ятув|ате*: ‘Ни став|ай на той б|альок, бо він зб|ятований (125). *Б|ятов|ате* ‘доточувати дерев’яну деталь по довжині’ (74); *нам|уліней*, дієпр. до *мул|ете*. То піс|ок річкув|ей, нам|уліней. (168). *Му|ете*, безос. ‘засипати снігом чи піском’ (164); *нап|етіней* ‘напоєний (про теля)’ (169); *пр|ажиний*, дієпр. до *пр|ажите* (189); *пр|ажити* ‘кип’ятити (про молоко)’ (189); *пуб|іджиний*, дієпр. до *пуб|ідите* (195); *пуб|ідити* ‘скривдити’ (195); *поск|ебліний*, дієпр. до *ск|иблетися* (203); *ск|иблетися* Лягати скибами (про дернисту чи забур’янену землю під час оранки) (219); *розд|опканий* ‘розтоптаний’ (211); *розпит|аліний*, дієпр. до *розпит|алитися*; *розпит|алитися* ‘розхристатися’ (211); *тулуб|ліний*, дієпр. до *тулуб|ете* (242); *тулуб|ете* Теревити (про квасоллю, мак, горох) (242); *п|есаний*:
п|есана кулід|а, рел.

1. Вечір перед релігійним святом Водохрещем 2. егн. Обрядова вечерея напередодні свята Водохреща (181); *п|ікний*: *п|ікна д|ішка* ‘діжка, в якій розчиняють і місяць тісто на хліб’ (185); *присадн|а кус|а*, Коса, надто прихилена кінцем до кісся (191); *рузб|іжний*:

⁹ Пояснення подано ідентично до пояснень у “Матеріалах” М.М. Корзонюка.

рузб|іжна дур|ога (201); *криж|овий*: *криж|ова дуруга*. Роздоріжжя (143); *р|уханий*: *р|уханий пир|іг*. Пиріг із дріжджового тіста (213); *складн|ей*: *складн|ей пук|іс* (220); *убліжн|ий* ‘тривалий, затяжний’ (244); *тривузн|ей* ‘тривкий’ (240).

Є окремі прикметники дієприкметникового походження, які втратили свій зв’язок із дієслівними основами або пов’язані із ними опосередковано, через субстантиви: *вмул|отний*, прикм. до *вмул|от*. Тамт|ого р|оку пшин|иця бул|а вмул|отна (87); *руд|евний* ‘наявний від народження’. Кажуть, що т|ая бул|езь в нь|ого руд|евня. (210); *убрук|ований* ‘обчищений від кори’ (243); *дзюр|евий* ‘дірявий’ (148); *засік|ірований* (122). *Скірув|ате* ‘страхувати будинок’ (218); *нап|етаний* 2. перен. ‘пройнятий чимось’ (169); *п|етамий*, рідко ‘рідний, питомий’ (182); *питль|овий*: *питль|овує с|ето* Густе сито, на яке просівали борошно грубого помолу (184); *с|етьний*; *с|етьний хліб* ‘хліб, випечений із просіяного на сито борошна’. Ду п|ершу| вуйн|и р|ітко хто їв с|етьний хліб (216); *укул|естий*: *укул|естий двір* ‘те саме, що гумниця’ (245); *гумниц|а* ‘подвір’я, оточене господарськими будівлями’ (103); *засіб|ний*, рідко ‘багатий’ (122); *пирив|езистий*, перен. ‘який має темну масть з білою поперечною смугою на череві (про тварину)’ (182); *пудк|асистий* Білогрудий, білоший (про тварину) (196).

Дериваційна структура відносних прикметників у надбузько-поліських говірках хоч і спільна зі структурою цих прикметників в інших діалектах української мови та в літературній мові, все ж вона має особливі регіональні риси, які виявляються як серед твірних основ, словотворчих засобів і словотворчого значення, так і в регулярності й активності їх.

Абсолютна більшість відносних прикметників у надбузько-поліських говірках зберігає генетично-етимологічні й морфологічні зв’язки з тими словами, від яких вони утворені: *граблі* → *граб|альний*, *марець* (березень) → *марцув|ей*, *людина* → *люд|ечий*, *іден* (один) → *поїд|енчий*, *сирота* → *сирут|еній*. Словотвірний аналіз відносних прикметників засвідчує, що вони утворені від різних частин мови і мають лише похідну основу. За кількісними показниками майже половина з проаналізованих слів – це ад’єктивні пасивні дієприкметники, які зберігають свої словотвірні та граматичні риси, але набули статичної ознаки до субстантива, втративши при цьому здатність керувати непрямыми відмінками залежних іменників: *дуст|ояний* (мак) (113), *диль|ована* (стіна) (108), *нам|уліний* (пісок) (168), *нап|етіне* ‘напоєне (теля)’ (169); *пр|ажине* (молоко) (189) та інше.

За деривативними ознаками можна виділити такі основні типи відносних прикметників:

1) утворені від основ інфінітива перехідних дієслів доконаного чи недоконаного виду:

а) за допомогою суфікса *-н(ий)*: залежати – *зал|ізньнй* зайвий (В нь|ого ник|оли не бул|о зал|ізньного куск|а хлїба); прорідити – *пор|іднйй*; навалитися – *нав|альнйй* (про дощ); засобити – *зас|ибнйй* ‘багатий’; убулжити – *убл|ізньнйй* (про дощ); пекти – *п|ікнйй*; присадити – *присадн|а* (куса); рузбігатися – *рузбіжн|а* (дорога); складати – *складн|ей* (пукіс); молотити – *вмол|отнйй*; тулубити ‘теребити’ – *тулуб|ліннйй*;

б) за допомогою суфікса *-ан(ий)* та його фонетичного варіанта *-ян(ий)*: замикати – *зам|еканнйй*; засікувати – *засікр|ованнйй* ‘застрахований (будинок)’; зблятувати – *зблят|ованнйй* ‘доточена по довжині дерев’яна деталь’; напетати – *нап|етаннйй* ‘просякнутий’; нахрапувати – *нахрап|ованнйй*; розтоптати – *рузд|обканнйй* (відбулася асиміляція за дзвінкістю ([з]–[т] → [д])) та дисиміляція двох глухих приголосних [п] і [к]); убукувати – *убрук|ованнйй* ‘обчищений від кори’ (можливо, від *обрубувати*); прустояти – *пруст|ояннйй* (про молоко, воду); пудзьогати – *пудзь|оганнйй* ‘покльований, подзьобаний (про плоди)’; писати – *п|есаннйй*; рухати – *р|уханнйй* (пиріг);

в) за допомогою суфікса *-ен(ий)* у його фонетичних варіантах *-ін(ий)*, *-ин(ий)*: намулити – *намулін|ей* ‘засипаний піском або снігом’; напоїти – *нап|етіней* (про теля); поскибитися ‘лягти скибами (про рілню)’ – *поск|ебліннйй*; розпиталитися ‘розхристатися’ – *розпит|аліннйй*; пражити – *пр|ажиннйй* (про молоко); пубідити ‘скривдити’ – *пуб|іджиннйй*;

2) значно менше зафіксовано ад’єктивованих активних дієприкметників теперішнього і минулого часу. Вони утворені за допомогою суфіксів *-ч(ий)*, *-уч(ий)* (*-юч(ий)*), *-ющ(ий)*, *-ш(ий)*, *-л(ий)* і *-ист(ий)*, (*-іст(ий)*): купувати – *к|упчйй*; привикнути – *прив|екшйй*; палити – *палючк|ей* ‘обпалюючий (про вітер або кисло-солодкий, терпко-кислий смак напою чи страви)’; пувалитися – *пувал|ющйй*; смалити – *смалючк|ей* (про вітер, мороз); обпалювати – *обп|алюючйй* (про вітер з морозом); попектися – *пуп|алкйй*; залягати – *зал|еглйй*; мастити – *мастк|ей* ‘слизький’; скупичувати – *ск|упчйй* ‘дорогий’; припадати – *прип|адистйй* (про взуття); пирив’язати – *пирив|езистйй*; пудкастися – *пудк|асістйй*. Ад’єктивовані активні дієприкметники виражають постійну ознаку предмета, тому це дає підстави вважати їх відносними прикметниками. Вони переважно не вільні в словосполученнях, бо виражають статичні ознаки іменників, нерідко утворюючи з ними сталі словосполучення.

3) Значну кількість відносних прикметників у надбузько-поліських говірках утворено від іменникових основ за допомогою таких суфіксів:

а) –н(ий): капуста – *кап|усьній*; ядро – *|ядирней*; граблі – *граб|альний*; тичка – *тичн|ей* (гурох); тандита – *танд|итний*; їдбаб (єдваб) – *їдб|абний*; свято – *сьв|ітней*, *сьвінт|ачний*;

б) –ов(ий) з фонетичними варіантами –ув(ий), –овн(ий), –увн(ий): цегла – *цигл|овий*; піп – *пуп|овий*; фольга ‘спокій’ – *фольг|овий*; бархат – *барха|новий*; марець – *марцув|ей*; гранат – *гратнат|овий*; сирувець – *сирувць|овий*; гвалт – *гвалтовний*; батько – *батькувн|ей*;

в) –ест(ий), –єст(ий), які є фонетичними варіантами суфікса

–ист(ий): клопоть – *клатт|єстий* (сніг); скиба – *скиб|єста* (рулле); паша – *паш|єста* (сулома); пара – *пар|єстий* (до пари); паси – *пасин|єстий*; тіло – *тіл|єстий* (блідо-рожевий колір);

г) –уват(ий): гурошок – *гурушкув|атий*; миша – *мишакув|атий* ‘мишастий’ (про масть коня); шпак – *шпакув|атий* ‘темно-сіро-коричневої масті (про коня)’;

д) –ен(ий): гурубець – *гуруб|еній* ‘шавель горобиний’; борозна – *бороз|енний*; сирута – *сирут|еній*;

е) –єч(ий) як варіант суфікса –ач(ий): луше (лоша) – *луш|єчий*; людина – *люд|єчий*;

ж) –ев(ий) як варіант суфікса –ав(ий): дзюра – *дзюр|евий*; глей – *гл|евий* ‘жовто-сірої масті (про коня)’;

з) –ськ(ий): право – *зупр|авський* ‘справжній’; шваб – *шв|абський*;

и) –ован(ий): диль ‘дошки певних розмірів, призначені для будівництва’ – *диль|ований*;

к) –ян(ий), –ін(ий) як варіанти суфікса –ан(ий): ліс – *л|ісяний* ‘зроблений з верболозу’; луб – *луб|іней*.

Відносні прикметники в надбузько-поліських говірках української мови становлять немалу частину їхнього лексичного складу. Загалом більшість з них має спільні граматичні ознаки та словотвірні риси з іншими говірками та українською літературною мовою, але в них наявні й певні регіональні відмінності в семантичній структурі та словотворенні. На спільносемантичній основі, а саме, вираження ознаки за відношенням до предметів, у надбузько-поліських говірках було виділено одинадцять лексико-семантичних груп. Кількісна наповненість їх різна. Групу складають ті, що виражають ознаку предмета за його функціональними особливостями або за призначенням.

Основами для творення відносних прикметників служать переважно іменники, зокрема віддієслівні, дієприкметники,

числівники та прислівники. Творються вони від типових українських слів і лише зрідка від іншомовних за допомогою суфіксів (у різних фонетичних варіантах), властивих відносним прикметникам української мови.

Анна Козачук

Лексико-семантическая и деривационная структура относительных прилагательных в надбужско-полесских говорах украинского языка

В статье Козачук Анны «Лексико-семантическая и деривационная структура относительных прилагательных в надбужско-полесских говорах украинского языка» проанализирована лексико-семантическая и деривационная структура относительных прилагательных в надбужско-полесских говорах; установлены их основные словообразовательные типы и модели. Для исследования использованы лексикографические источники и полевые записи автора.

Ключевые слова: *надбужско-полесские говоры, лексико-семантические группы, относительные прилагательные, деривационная структура, адъективированные причастия.*

Ganna Kozachuk

Lexical-semantic and derivative structure of relational adjectives in nadbuz'ko-pol'is'kykh (Western Buh basin and Polissya) dialects of Ukrainian language was analyzed in article of Hanna Kozachuk "Lexical-semantic and derivative structure of relational adjectives in nadbuz'ko-pol'is'kykh (Western Buh basin and Polissya) dialects of Ukrainian language"; main their word creational kinds and models were established. Lexicographical sources and field investigations of author were used in article.

Keywords: *nadbuz'ko-pol'is'ki (Western Buh basin and Polissya) dialects, lexical-semantic groups; relational adjectives; derivative structure; adjectived gerundies.*